

9. Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2 / [упоряд. В. Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
10. Стефанюк Г.В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941-1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стефанюк Г.В. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.
11. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейскомісаріату „Україна” в 1941-1942 рр. / Н.Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.91-111.
12. ДАТО. – Ф.319. – Оп.4. – Спр.40.

Полянський Ф. І. Українские школы в условиях немецкого оккупационного режима на территории Тернопольщины (1941-1944 гг.)

В статье проанализирован образовательный процесс дошкольных, начальных и средних учебных заведений в условиях немецкого оккупационного режима в 1941-1944 гг. на территории Тернопольщины, которая была разделена между райхскомисариатом «Украина» и генеральной губернией. Показана роль украинских общественных организаций в становлении и развитии украинской школы и доказаны негативные последствия немецкой оккупации для просветительской сферы Тернопольщины.

Ключевые слова: детские садики, украинские народные школы, средние школы, Украинский центральный комитет, учителя.

Polianskiy F. I. Ukrainian education in the conditions of the German of occupation mode on territory of Ternopil Region (1941-1944)

In the article the educational process of preschool, initial and middle establishments is analysed in the conditions of the German of occupation mode in 1941-1944 on territory of Ternopil Region, which was divided between reichskommissariat "Ukraine" and by a general province. The role of Ukrainian public organizations is shown in becoming and development of Ukrainian education and the ruinous consequences of German occupation are well-proven for the elucidative sphere of Ternopil Region.

Key words: preschool, Ukrainian folk schools, high schools, Ukrainian central committee.

УДК: 94:329.7(477)“1939/1945”

В. С. Орлянський

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛАБОРАЦІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор зробив спробу переглянути деякі параметри загальноприйнятого поняття «колаборація» для окупованих територій Радянського Союзу, у тому числі українських.

Ключові слова: колабораціонізм, окупація, Друга світова війна

Колаборація – це іноземне слово, яке дуже довгий час було незрозумілим для багатьох громадян колишнього Радянського Союзу. У радянській історіографії його звичайно ототожнювали як іноземний аналог зрадництва в російській мові, а зрадниками у нас уважалися всі, хто виявився не в лавах захисників Радянського Союзу у роки Другої світової війни. Величезні жертви періоду Вітчизняної війни, як би, морально виправдовували такий підхід влади. Можливо, не зовсім потрібні втрати виправдувалися фактом перемоги над фашизмом. Але коли відбувся розпад Радянського Союзу, єдиної ідеології, єдиної історії, то на колишніх радянських людей обрушилася інформація зовсім іншого роду. Для значної частини людей вона стала свого роду «ною історією» чи іншої історією. Взагалі, справжнім відкриттям для багатьох стала правда про те, що далеко не всі радянські люди у той час «стали стіною на захист соціалістичної Батьківщини», а головне, що кількість таких людей була не якась там жалка купка негідників, яких після війни показово стратили. Масштабність цього явища, а головне кількість таких людей, була настільки вражаюча, що в це не хотілося вірити. Доступ до іноземної інформації, відкриття багатьох закритих архівних фондів, спогади численних живих носіїв того періоду стали причиною для ламання багатьох радянських стереотипів про минулу війну, а головне, перегляду самого поняття «зрадник» у Радянському Союзі й більш ретельного перегляду самого поняття «колаборації». Автор цієї статті зробив спробу розглянути деякі аспекти природи української колаборації.

У пострадянській історіографії тлумачення поняття «колаборація» вже не несе якогось однозначного тлумачення. Найпоширенішим можна вважати підхід, який розглядав би таке явище в якості звичайної тактики виживання для населення окупованої території [1, с.128]. Близькими до традиційного підходу є погляди А. Прусіна, який вважає, що під колабораціалізмом необхідно вважати не будь-що, а пряме співробітництво з окупантами на основі спільності яких-небудь ідеологічних поглядів, тобто, як це було у французьких вішистів або бельгійських рексистів, або в ракурсі збігу геостратегічних цілей країн Осі, як це було з хорватськими усташами й словацькими глінковцями [2, с.33]. М. Семеряга пропонує співробітництво з окупантами розглядати хоча б із двох позицій, як «побутове» і «військово-політичне» [3, с.9]. При цьому

автор порушує питання про можливість існування безліч особливих мотивацій для вибору тієї або іншої форми співробітництва.

Масове дезертирство з лав Червоної армії, здача в полон, масовий панічний відступ, а головне відверте небажання захищати свою країну дає нам можливість припустити про серйозну проблему з мотивацією вибору своїх дій у великій кількості людей. Масове фізичне та духовне знищення носіїв етнічної української ідентичності та й у цілому всіх, хто був не зовсім лояльний до інтернаціонального сприйняття своєї країни, привело до розмивання в більшості українців образу своєї Батьківщини, своєї землі. Образ Батьківщини був заміщений на абстрактний образ якоїсь влади, яка зараз була при силі. Подібний психологічний фактор цікавий уже з тієї причини, що порушує питання про можливість розглядання співробітництва у формі як не бажання або незнання для чого боротися проти чужоземних загарбників та й в загалі, хто є загарбник.

Не менш важливим фактором для мотивації українського колабораціонізму можна вважати особистісний фактор образи. Навіть сьогодні, коли основні параметри репресій у принципі відомі, у свідомості сучасної людини складно представити сам факт того, що мільйони радянських людей були перетворені в «табірний пил» своєю же власною, як би, рідною народною владою. Можливі питання: «За що?» і «Хто наступний?» хвилювали мільйони радянських громадян у між військовий період, однак відповіді на них на той час не було, як не було і надії на швидкі зміни. Саме подібна приреченість, мабуть, і сприяла формуванню покірності у більшості населення, яке намагалось будь-яким засобом «демонструвати цьому режиму не просто свою лояльність, але й сліпу покірність» [4, с.135]. За самими скромними підрахунками на 1 січня 1941 р. у таборах ГУЛАГу утримувалося 1 930 тис. засуджених, ще 462 тис. перебували в тюрмах, на «спец поселеннях» перебувало біля 1 200 тис. людей. А всього за передвоєнні сім років через ґрати пройшло біля 6 млн. людей [5]. І це тільки ті, які залишалися на той момент ще живими, і невідомо скільки вже поховано було в братських могилах, які були, практично, біля кожного великого міста. Незважаючи на таємність масових страт, більшість людей про них знало. А безжалісний молох арештів продовжував свою роботу майже і в 1941 р. і його не зупиняла навіть війна, яка вже розпочалась. У скількох душах горів вогонь незагоєної образи й надія на помсту, але все пригнічувала система страху, який народжував розпач і безнадійність. І раптом, в 1941 р. прийшла сила, яка зруйнувала цю систему страху й з'явилася, хоча б ілюзорна, можливість для виходу гнівним почуттям й реалізувати помсту ненависній системі. І тут ми можемо простежити одну з особливостей прояву колаборації на радянській території, яка виявилася в реальній можливості активно боротися проти радянської влади зі зброєю у руках. При цьому треба зауважити, що форма участі проявлялася не тільки в ситуаціях явного успіху німців, але й у ситуаціях, коли їх положення було майже критичним. Як ще по іншому можна пояснити, що в 6-й армії Паулюса, у Сталінградському оточенні до самого кінця воювало більше 50 тис. «росіян», а в 71, 76 і 297 піхотних дивізіях вони становили майже половину їх складу. І навіть докорінний перелом у війні не зупинив потік добровольців (Hilfswillige, або скорочено «Хіві») саме в регулярні частини вермахту й СС. У квітні 1942 р. у німецькій армії значилося близько 200 тис. добровольців, а в липні 1943 р. майже 600 тис. З жовтня 1943 р. «хіві» офіційно включалися в стандартний штат німецьких піхотних дивізіїв у кількості 2 тис., що становило 15% від загальної чисельності особового складу [6, с.153, 155]. 1944 р. загальну картину не змінив. З погляду військових істориків з російського Генштабу чисельність особового складу «добровільних помічників» до середини 1944р. перевищувала 800 тис. чол., у формуваннях СС служило більше 150 тис. колишніх громадян СРСР [7, с.385]. Великий інтерес, у площині піднятої проблеми, може викликати і наступний факт, коли навіть при тотальному наступі Червоної Армії в 1944 р. вона втратила тільки полоненими 203 тис. військовослужбовців, кілька десятків тисяч навіть було в 1945 р. [6, с.154].

Розглядаючи реакцію українського населення на вторгнення в Радянський Союз Німеччини розсипається один, дуже поширений навіть сьогодні, радянський стереотип про те, що не бажаючи боротися з німецькими загарбниками були переважно із західних регіонів України. Тут же й легенда про раптовість нападу навіть спрацьовувала. Однак, дійсність була зовсім не такою. Наприклад, німецька окупація Північного Приазов'я й східних регіонів України завершилася тільки пізно восени 1941р., тобто вже після декількох місяців військових дій. До 16 жовтня 1941р. Артемівський призовний пункт зміг зібрати близько 10% призовників, Клімовський – 18% (Сталінська обл.). Взагалі по Харківському військовому округу змогли призвати тільки 43% приписного складу. Однак, навіть і тих, хто вже з'явився на призовні пункти, не завжди вдавалося відправити у війська. За повідомленнями військкоматів Харківської й Сталінської областей на кінець жовтня 1941р. відсоток дезертирів серед призваних становив близько 30% [8, с.370-371]. І це стосувалось самих пролетарських регіонів України, для яких Радянська влада була як би рідною. Як ми бачимо, ідея захисту від агресора не знаходила підтримки по всій території України, що у свою чергу демонструє ще один з факторів української колаборації; можливо, для значної кількості українців поразка СРСР на той час, не означала втрату їх Батьківщини.

Ведучи мову про феномен української колаборації, необхідно звернути увагу на європейську практику його вживання. Колаборація в роки Другої Світової війни досить щільно в Європі стала асоціюватися з маріонетковим, близьким за ідеологічними ідеями й поглядами, урядом Норвегії під керуванням Квіслінга, який спирався на численну підтримку, однак все ж меншу частину населення країни, тобто, більшість населення активно або пасивно знаходила можливість з окупантами не співпрацювати. Зовсім протилежну картину поведінки населення ми можемо спостерігати на окупованій території СРСР. На території України не було маріонеткового політичного утворення, тому, щонайменше, дивними виглядають слова секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, який змушений був констатувати, що абсолютна більшість цивільного

населення України не бажає продовжувати боротьбу проти німців, а намагається різними засобами пристосуватися до окупаційного режиму [8, с.405].

Не знаходили підтримку в населення й заходи московського керівництва, які спрямовувались на розгортання партизанського руху на окупованій території. Тут ми зіштовхуємося ще з одним міфом нашої радянської історії. Розглянемо тільки декілька цифр про це. Із залишених в 1941 р. у німецькому тилу на території України 778 партизанських загонів та 622 диверсійних груп із загальною чисельністю в 28 753 осіб, на кінець серпня 1942р. діючими в Центральному штабі партизанського руху значилося тільки 22 загони з підтвердженою чисельністю в 3 310 осіб. [9, с.158]. Не дуже-то позначилися на динаміці партизанського руху на теренах України й корінні зміни на фронті на користь Червоної Армії. На початок літа 1943р. Центральний штаб партизанського руху звітував про 74 партизанські загони із загальною чисельністю в 12 631 осіб. Для порівняння зазначимо, що в 1918р. проти німців на території України партизанило від 200 до 300 тис. осіб, а загони Н. Махно оцінювалися приблизно в 50 000 бійців. [9, с.36, 176]. Російський «Воєнно-історичний журнал» надрукував досить цікавий німецький документ, з якого можна побачити, що самі німці були трохи уражені несподіваними радісними очікуваннями, з якими значні верстви населення повсюдно зустрічали наступаючі німецькі частини [10].

Була й інша, більш похмура статистика. До літа 1942 р. на Україні було сформовано біля 70 батальйонів різної комплектації із загальною чисельністю в 35 тис. осіб. Крім того, більше 150 тис. вояків знаходились в місцевих охоронних загонах, так званих «української національної оборони». Тут необхідно підкреслити, що мова йде тільки про тих, які були підлеглі німецькій владі і мали офіційну назву «поліцаї», а не про різні збройні формування українських націоналістів [11, с.157]. Це, як ми вже відзначали, без добровольців у Вермахті, СС і службовців місцевих управ у кожному населеному пункті.

Отже, багато рис української колаборації виходять за більшість параметрів європейського розуміння цього поняття, тому що ні в одній із країн, які стали жертвами гітлерівської агресії, не спостерігалося в такому обсязі морального розпаду у суспільстві, а в армії, такого масового небажання населення захищати свою країну, такого різноманітного за формою прояву співробітництва з окупантами.

Проблеми колаборації дуже старі як і наш світ. У всіх війнах завжди знаходились люди, які йшли служити у війська загарбників. Тому іноземні добровольці в рядах СС і Вермахту були всього лише продовженням існуючої історичної практики, яка до речі, дуже широко практикувалася й у РККА Радянської владою. Так само старим і дуже принизливим було й клеймо «зрадника» для таких людей на їх Батьківщині. У той же час, історія знає чимало прикладів, коли відносини до цих т.зв. «зрадників» у населення й державної влади дуже часто, не просто не збігалися, а були діаметрально протилежними: це й грецькі космополіти в армії Дарія II, в армії Наполеона полки ірландських «диких гусаків» і польські легіони Домбровського, «зелені бригади» у мексиканській армії під час війни США з Мексикою в XIX ст. У подібних ситуаціях, як раніше так і зараз, діям цих людей давалось моральне виправдання або, якщо не виправдання, то хоча б моральне обґрунтування їх поведінки. Світовий осуд німецького фашизму поширився й на колабористів інших країн. Однак, при всій їх чисельності, можна стверджувати, що у Норвегії, Голландії й Бельгії вони не становили значної частини населення своєї країни. Уже хоча б чисельність колабораціоналізму на українській території СРСР повинна змушувати задуматися про мотивації вчинків цих людей.

Створена в 1948 р. під керівництвом А. Жданова радянська версія початку й ходу Другої світової війни була вмонтована радянською ідеологією в колективну пам'ять народів СРСР, а протягом декількох поколінь вона тільки покращувалась і шліфувалась. Величезні жертви цієї війни дозволили Радянській владі обвинуватити всіх, хто був проти Радянської влади в зрадництві. Так у нас з'явилися мільйони зрадників і, навіть, цілі народи-зрадники. В діях самої Радянської влади була поставлена під сумнів сама сутність поняття вітчизняної війни, коли було кілька зрадників.

Тут ми впритул підійшли до питання про історичну пам'ять і контрпам'ять – до понять, які у свій час сформулював французький філософ М. Фуко. Історична пам'ять – це пам'ять про історичне минуле або, навіть вірніше, це символічна репрезентація цього історичного минулого [12, с. 41]. У період, коли перед націями встають надзвичайно складні завдання, історична пам'ять мобілізується й стає фактором прискорення або гальмування в рішенні завдань.

Великі завдання перед історичною пам'яттю українського народу виникли в умовах становлення української державності. Багато десятиліть колективна пам'ять громадян СРСР цілеспрямовано формувалася під впливом тільки комуністичної ідеології. Радянська версія історії була комплексною, ясною, простою й тому дуже логічною й доступною для усіх. Розпад СРСР і поява нових держав не спричинив розпад також радянського мислення, мало того, за допомогою деяких політичних сил, як у Росії, а також і в Україні, воно було збережено й навіть модернізувалося. Відродження й формування української історичної пам'яті так само не призвело до її демонтажу. Вона, по суті, залишилася свого роду контрпам'яттю до модернізованої радянської історичної пам'яті, тому вона продовжувала викликати гостру, навіть ворожу реакцію відторгнення серед її носіїв. Як відповідна реакція, відбувається повернення на старі радянські параметри сприйняття цілих історичних періодів, а періоду війни перш за все.

Український колабораціоналізм несе в собі цілий ряд складних і непростих питань. Відповідаючи на них ми зможемо повніше уявити даний феномен. От деякі з них:

а) якщо в колаборації бере участь значна кількість населення країни, якщо основні втрати армії становили полонені, дезертири, перебіжчики й зрадники, то виникає питання: «А чи вважали ці люди свою

країну Батьківщиною?» і « Чи була в них болісна хвилина роздуму про можливе зрадництво?» Зрадники завжди були в будь-якій армії й у будь-якого народу, але в такій кількості їх просто бути не може, напевно, питання тоді треба не до цих людей а до політичної влади самій країні.

б) ідейне розмивання комуністичною ідеологією національної ідентичності, приналежності до свого народу й своєї національної Батьківщини. Формування абстрактного образу держави у вигляді сильної влади привело до вироблення найбільш оптимальної стратегії виживання – пристосування до найбільш сильної на той момент влади. Цим можна пояснити масовість такого явища, з яким зіштовхнулися в 1941р. німецькі війська. В одному з німецьких документів під назвою: «Про необхідність перетворення Східного походу в громадянську війну», підготовленого службою військової розвідки Німеччини для Вермахту, датованого груднем 1943 р., обстановка літа 1941 р. описувалася в такий спосіб: «Незліченні полонені й перебіжчики повідомляють про небажання й байдужість мас, які не знали, за що вони воюють (це на 24-й рік існування Радянської влади – В.О.). Допити також чітко показали, що всюди збереглися особи, що смертельно ненавидять сталінську систему» [10]. Останні фрази значать дуже багато, а можливо як раз і містять сутність проблеми: режим поглинув поняття Батьківщини, режим замінив Батьківщину. Можливо, що зраджуючи сталінський режим, люди не вважали себе зрадниками Батьківщини.

в) В 2002 р. у Москві вийшла книга Б.В. Соколова «Окупація. Правда і міфи» у якій приводиться цілий ряд доповідей Центральному штабу партизанського руху з окупованих територій. Так, в одній з них доповідалось наступне: «Широкі обивательські прошарки, які дуже радісно зустріли німців, поспішали посісти кращі місця по службі й надати їм усіляку допомогу. У цьому числі виявилася й значна частина інтелігенції, зокрема багато вчителів, лікарів, бухгалтерів, інженерів та інші. Говорячи про молодь, потрібно відзначити, що дуже різко кидалась у очі відсутність у значної її частини патріотизму, комуністичного світогляду...» [13].

Цілком закономірним виникає питання: «Якщо в «значної частини» інтелігенції й молоді відсутній цей «комуністичний світогляд», то в кого ж він був у радянському суспільстві на той момент?» Питання дуже важливе, так як саме пануючий світогляд й повинен являтися тією мотивацією, яка б формулювала перед населенням, при чому його більшості, необхідність захисту своєї країни. Питання для українського населення було важливим у двійні: «У якій країні відчували вони себе?» і « Чи вважали вони цю країну своєю?» Питання які, навіть сьогодні, викликають у дуже багатьох нерозуміння й навіть обурення. Як тут не згадати стару радянську приказку: «Боїться, значить поважає!» А чи не закладено в цьому народному вислові якийсь таємний зміст? Ми вважаємо, що так. Це страх перед насильством з боку держави..

Саме з його й починалася Радянська влада. У листі Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. писалося: «Чим більше число представників реакційного духовництва й реакційної буржуазії вдається нам із цього приводу розстріляти, тим краще: треба тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятиліть ні про який опір вони не сміли й думати» [14, с. 192]. От і пройшло два десятиліття.

Про насильство як інструмент внутрішньої державної політики із захватом писав видатний діяч партії того періоду І. Бухарін в 1929 р.: «ГПУ зробило найбільше чудо всіх часів – воно зуміло змінити саму природу російської людини» [15, с.257]. Породження страху було недостатнім, необхідний був жах, якій породжував би панічну покірність і згоду на будь-які дії влади. І влада домоглася цього, тому що чим ще можна було пояснити, що із країни, де від голоду вмирили мільйони людей, вивозилося на експорт 17, 3 млн. ц. зерна в 1932 р. і 16, 8 млн. ц. в 1933 р., 47 тис. тон м'яса і молочних продуктів, 54 тис. тон риби [16]. Страшно те, що й дотепер цей стан зберігається. Що й говорити – страх покарання є наймогутнішим інструментом впливу на поведінку людини. Заперечувати це безглуздо. Однак, ще нікому та і ніколи не вдавалося за його допомогою вести не просту війну, а вітчизняну війну. Наймогутніший удар, нанесений вермахтом, зруйнував систему страху народу перед радянським керуванням, а разом з ним пішов і страх перед державою. «Клин клином вибивають» – знову мудрість народної приказки.

Розглянемо ще один аспект названої проблеми – це роль і глибина впливу нацистської пропаганди на радянське населення. Можна відзначити цілий ряд точок зору. Так, наприклад О. Яшан вважав, що саме вона була «однією з вирішальних причин, яка примусила населення України, особливо сільське, іти на змушене співробітництво з окупантами» (17, с.59). Американський дослідник Р. Герцштейн назвав пропаганду «війною, яку переміг Гітлер» (18, с.120). А. Гогун також високо оцінив нацистську пропаганду, вважаючи її більш динамічною, професійнішою, гнучкішою і яскравішою, ніж радянська антинацистська [19, с.154].

Сили, кинуті на ідеологічну війну проти СРСР, були досить потужними – 19 спеціальних рот [20, с.124]. На 1 січня 1942 р. на окупованій території України видавалося тільки українською мовою 45 газет, а після повної окупації її території їх число зросло до 60 [21, с.95].

Те, що ідеологічна війна була розгорнута в повному форматі не вимагає якоїсь дискусії, як і той факт, що вона мала вплив. Питання в тому, наскільки вона була вагомою, щоб бути результативною. Ми вважаємо, що не відкидаючи самого факту впливу нацистської пропаганди в цілому, не можна надавати йому домінуючого значення. Адже розвал Червоної армії й позитивне очікування приходу німецьких військ відбувалися на території, яка до початку вторгнення була повністю ізольованою від будь-якого впливу інформації крім радянської, тому й події 1941-1942 рр. правильніше розглядати у фокусі повного провалу радянської ідеології, ніж як перевагу нацистської, навіть на цьому етапі. До того ж, що могла дати нацистська пропаганда червоноармійцям, які підлітками пережили Голодомор і бачили своїми очима загибель своїх батьків і людоджерство, сотням тисяч дітей із сімей «ворогів народу», яких примусово

відправляли в дитячі будинки, мільйонам кустарів і ремісників, яких держава одностайно позбавила їх особистої трудової власності і які потім багато років ходили ще й із клеймом «класового ворога», сотням тисяч родин розкуркулених, котрих просто викинули із сіл, а також великій кількості селян, які бігли від голоду й свавілля в міста й на будівництва заводів і шахт Донбасу. Чи могла в них зберегтися віра у свою країну, чи могли вони цю владу називати своєю, а тим більше захищати її й віддавати за неї життя? Що в них могли забрати німецькі загарбники: Батьківщину, волю, життя, землю??? Все це їм вже не належало. Чому їм було зраджувати? Можливо, із цієї причини й з'явилася подібна директива для Вермахту під назвою «Про відношення військ до українців», у якій вказувалося наступне: «Український народ бачить у Німеччині свого визволителя від комуністичного панування й основною своєю масою настроєний по антирадянському» [20, с.125]. Можна, звичайно, ставити під сумнів деякі німецькі слова та речення, наприклад про «основну масу», але в оцінці очікувань у суспільстві автор більш дотримується точки зору Ю. Шаповала про те, що на момент нападу Німеччини значна частина радянського суспільства чекала приходу німців з надією на швидке рятування від більшовицької тиранії [22]. Саме з огляду на ці обставини, А. Лисенко й І. Муковський пропонують ставати на позицію «яка відкидає чорно-білі оцінки, навішення оцінок, ідеологічну гальванізацію» при розгляді питань, пов'язаних із проблематикою українського колабораціоналізму [23, с.372].

Перспективним, на наш погляд, є вивчення морально-психологічного клімату, в якому виявилось населення СРСР до моменту агресії Німеччини, який можна охарактеризувати як «домінування в ньому рис негативної ідентичності». На це вказували у своєму дослідженні Шайкани: індивідуальна сірість, схильність до конформізму, безумовне преклоніння перед будь-якими авторитетами влади, визнання їхніх порядків, норм і правил, пасивне прийняття бажаних для влади стандартів поведінки (23, с.373). До сказаного необхідно додати також і глибоку девальвацію цінності самого людського життя, перш за все з боку державної влади.

Про приховувані раніше риси колаборації відзначає А. Гончаренко: «На керівних постах у поліції, а особливо в органах місцевого керування, було не мало колишніх членів партії, працівників радянських органів влади, а також учителів. Саме вони, громадяни з високим довоєнним суспільним і службовим статусом, проявляли найбільшу запопадливість у тій роботі, яку вони виконували на службі окупаційного режиму» [24, с.103]. Про моральну оцінку цим колишнім «кадрам» ми можемо довідатися з листа Серго Орджонікідзе до С.М. Кірова: «...кадри, які пройшли через ситуацію 1932-1933 років і витримавши її, загартувалися як сталь. Я думаю, що з ними можна буде побудувати Державу, яку історія ще не знала» [5]. Істинно такі коштовні і дуже потрібні кадри, а особливо їх презирство до свого народу цілком були придатні й виявилися до пригоди іноземним загарбникам.

Видатний історик Я. Грицак, мабуть, один з небагатьох, хто спробував концептуально підійти до проблеми українського колабораціоналізму. Суть його підходу можна сформулювати в такий спосіб: анітрошки не заперечуючи самого факту наявності колаборації в Україні, необхідно більш ретельно розібратися в принципах цього явища, а також певної мотивації співробітництва різних соціальних груп населення з німцями. Тільки такий підхід, вважає Я. Грицак, і буде максимально сприяти правдивому викладу всіх моментів, пов'язаних із цією проблемою [25, с.168]. Можна, звичайно, злякатися, обуритися й повернутися в таке зрозуміле й просте минуле. І знову здалека нам будуть звучати слова О. Довженка: «Народ, який не знає своєї історії, є сліпим».

Для більш повної картини про українську колаборацію необхідно звернутися ще до деяких сторінок нашої історії, а саме Холокосту на радянській землі, тому що саме в ній дуже контрастно виявилися наслідки реалізації радянської національної політики й методів її керування. Дуже доречним тут може виступати питання, яке задає директор Центру вивчення Холокосту А. Подільський: «Чи можемо ми сьогодні уявити та стверджувати, що українська колаборація зіграла певну роль у Холокості в Україні, були б масштаби трагедії, її хід і розвиток іншими, якби колаборація була іншою або її взагалі б не існувало?» [26, с.382]. Ми думаємо, що саме питання є проблемним. Колаборація існувала завжди й у всіх народів. Питання в іншому – «Чому трагедія змогла прийняти такі масштаби?» і «Чим могла бути викликана мотивація такої реакції на геноцид євреїв з боку місцевого населення?»

Наслідки змін у суспільній свідомості радянського народу важко уявити та дати оцінку навіть сьогодні, але те, що вони не формували людяність у відносинах, саме й стало очевидним, буквально з перших днів війни. Насамперед про роль держави. У Директиві Ставки №45 від 2 липня 1941р. «Про порядок евакуації населення й матеріальних цінностей» про населення згадується тільки в одному пункті. Так, у п. 13 говориться: «Сім'ї військових і керівних цивільних працівників евакуюються залізничним транспортом» [27, с.43]. Ось і все уявлення про свій народ. Як бачимо, керівництву країни сама думка про порятунок населення була далекою. Про яку відповідальність за життя своїх підлеглих можна вести мову, якщо на шляху цивільного населення, яке самотужки йшло у тил, на «старому кордоні» знаходились прикордонні застави, які затримували усіх, у кого не було спеціального дозволу або партквитка (виходило, що комуністам можна було відступати – В.О.) [28, с.268].

Нічого не було зроблено державою хоча б по оповіщенню єврейського населення про небезпеку, яка його могла очікувати. Про геноцид, який насувається, відносно євреїв Москву сповістили навіть партійні працівники дуже високого рівня. Так, про безжалісне знищення єврейського населення партійний керівник Білорусії доповідав у Москву вже 19 серпня 1941р. [28, с.266]. Але нічого не було зроблено і навіть там, куди війна прийшла через місяць і навіть пізніше.

Роль держави в цій трагедії була достатньо очевидна, однак найстрашніше почалося після початку окупації. Наступний акт цієї трагедії виявився у тому, що сам факт, темпи та й сама реальна можливість здійснення «остаточного рішення єврейського питання» нацистською Німеччиною у величезному ступені стало можливим через відношення до цієї справи місцевих жителів. На відміну від більшості європейських країн, де німецьке командування більш менш приховувало всю повноту своєї компанії до геноциду євреїв, на території Радянського Союзу було все навпаки, геноцид демонстрували відкрито, знищення євреїв відбувалося найчастіше прямо за місцем проживання, відкрито, а часом із залученням бажаних з місцевого населення. Що дозволило німцям поводитися так нахабно та цинічно? Можливо, відповідь перебуває у площині самого радянського суспільства на той час. За короткий період передвоєнного десятиліття усі прошарки радянського суспільства були підготовлені психологічно до подібного прояву переміщеної влади, а так само і до масового позасудового терору, покаранню без злочину, колективної відповідальності цілих груп населення, чищення за етнічною ознакою й масові вбивства теж були не в дивину радянській людині. Верхом цинізму для партії, яка пропагувала «інтернаціоналізм та дружбу народів» може служити уривок зі звіту в Центральний штаб партизанського руху одного з керівників комуністичного підпілля К.Ю. Метте: «З огляду на настрої населення, неможливо було в агітаційній роботі відкрито й прямо захищати євреїв, тому що це, безумовно, могло викликати негативне відношення до наших листівок з боку наших, по-радянськи настроєних людей або людей, близьких нам» [13]. Як кажуть: «Без коментарів».

Занадто спрощеним, як на нашу думку, може виступати уявлення про можливу нейтральну пасивність більшості частини населення. Так, соціальна пасивність є необхідною умовою існування тотальної системи. Поводження населення в період окупації, безсумнівно, вимагає додаткових та всебічних вивчень і розшифровок, а не різноманітних кліше. Однак, можна також говорити і про оцепенюючу байдужість один до одного, яка миттєво, як би зненацька, стала визначальною формою поведінки людей в умовах окупації, що на практиці проявлялось у підозрі та ворожості один до одного. Саме про цю рису у своїй книзі говорить й І. Альтман, відзначаючи, що «досить значна частина населення зненацька для євреїв повелася говорити вороже. Найбільше вражало те, що в числі вороже настроєних були також недавні друзі й сусіди» [28, с.294].

Принципи пасивної й активної колаборації, їх співвідношення знову і знову порушуються при вивченні звичайного життя людей на окупованій території. Тут також існує безліч міфів, а також і слабка вивченість цієї проблеми в цілому. А життя в окупації, не дивлячись ні на що, продовжувалося: так, уже буквально через кілька днів після вступу в м. Запоріжжя німецьких військ, повноцінно запрацювала міська управа, а менш ніж за місяць серед одержувачів продукції одного із заводів ми можемо побачити більше двадцяти суб'єктів економічної діяльності [29]. Також через місяць запрацювали майже усі освітні та лікарські заклади.

Цілий ряд фактів по ряду районів Запорізької області просто не завжди піддаються логічному поясненню з погляду на здоровий глузд. Відразу хочемо відзначити, що це для логіки традиційного підходу, але те, що вони (ці факти) вимагають подальшого осмислення – це безперечно.

Аналіз звітності про переміщення населення по сільським управам Ново-Златопільського району дозволяє припустити, що відпускання військовополонених червоноармійців з німецького полону не припинилося у вересні 1941 р. У звітах за березень і квітень 1942 р. військовополонені налічуються десятками, по національності переважали росіяни. Цікаво, що серед них значився військовий лікар, що по визначенню повинен бути офіцером [30]. 23 грудня 1942 р. в місті Мелітополь був зареєстрований бувший військовополонений Іванько Андрій, якій прибув до дому зі шпиталю міста Запоріжжя [31]. Треба підкреслити, що мова іде про цілком відкриті офіційні німецькі статистичні звіти.

Загальноприйнятим фактом у радянській свідомості було розуміння того, що з німецькою армією відходили тільки місцеві затяті колабораціоністи. Однак, наші дослідження показують, що йшли не тільки вони. Так, по Мелітопольському району органами НКВС були складені списки людей, які співпрацювали з німцями [32] та списки тих, хто ішов з німцями [33], і ці списки були зовсім різними. Загальної картини про тих, хто добровільно пішов з німцями, створити неможливо, однак, відповідно до списків по деяких господарствах, можна визначити, що загальна кількість тих, хто пішов, доходила навіть до 15-20% населення. При цьому необхідно відзначити, що це не стосується населення німецьких колоній, тому що вони евакуювалися централізовано.

Запорізький регіон став містом осідання великої кількості біженців з Південного Кавказу. Тільки самий біглий огляд реєстраційних посвідчень каже, що таких було тисячі [34]. Навряд лі стандартні пояснення можуть пояснити, чому вже в літку до лав поліції й Вермахту продовжують вступати жителі міста Мелітополь [35].

Дуже важко дати оцінку наступній групі людей, яку автор виявив у Ново-Златопільському районі. У списку осіб, які займали при окупації керівні посади в районі, значилася 121 особа. За винятком бургомістра й начальника поліції усі залишилися чекати приходу Радянської влади. Третина фігурантів були відправлені в лави Червоної армії [36]. До речі, із цього району з німцями пішли сотні сімей, які нічим не були пов'язані з окупаційною владою, а ці залишилися. Чому вони залишилися? На що сподівалися? Про що вони думали? А головне: на що вони сподівалися? По всіх параметрах для Радянської влади вони не відповідали навіть поняттю «пасивної» колаборації. Навряд чи вони не думали про покарання. Яка ж у них могла існувати внутрішня соціальна порожнеча, байдужість до себе, а можливо байдужість до будь-якої влади? Саме ця

безнадійна лояльність до будь-якої найсильнішої влади й може служити червоною ниткою феномену радянського колаборизму в цілому й українського зокрема. Розрізнити їх навряд можливо чи майже доцільно.

Специфікою українського колаборизму може виступати національний фактор. Ослаблення військово-каральної машини СРСР дозволило почати масову озброєну боротьбу проти радянської державної влади за національне відродження, насамперед, це стосувалося регіонів, де проживала найбільша кількість носіїв української ідентичності. На початок війни це виразилося в тимчасовому союзі з гітлерівською Німеччиною. До їх честі, цей союз був набагато коротшим, ніж німецько-радянський союз та, як нам здається, його, можливо, і необхідно вивести із загального явища української колаборації. У той же час про присутність носіїв цієї ідеї, насамперед, в рядах Вермахту, німецької поліції й СС заперечувати теж немає сенсу.

Збройне протистояння проти Радянської влади штовхнуло в ряди її ворогів величезну кількість людей, які були незгодні, перш за все, зі сталінським режимом, іноді це могли бути цілі соціальні й етнічні групи. На нашу думку, цілком доречно розглядати варіант накладення на цей етап Світової війни повноцінних параметрів громадянського протистояння. Саме внутрішня політика сталінського режиму в передвоєнний період породила ці вогнища соціальної та громадянської напруги. Саме вони й породили ту специфіку феномену українського колабораціоналізму в роки Другої Світової війни.

Джерела та література

1. Дерейко И. Рец. на: Венди Лауэр. Строительство нацистской империи и Холокост (США, 2005) // Голокост і сучасність. – 2007. – №1.
2. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941-1943: действия и мотивация // Там же.
3. Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000.
4. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. – Запоріжжя, 2009.
5. Черная книга коммунизма. Сборник статей. – М.: Три века истории, 2001.
6. Ибатулин Т.Г. Война и плен. – СПб., 1999.
7. Гриф секретности снят. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М., 1993.
8. Солонин М. 22 июня, или когда началась Великая Отечественная война? – М., 2008.
9. Боярский В.И. Партизаны и армия. – Минск, 2001.
10. Военно-исторический журнал. – 1994. – №9.
11. Чуев С. Проклятые солдаты. – М.: Яуза-ЭКМО, 2004.
12. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5.
13. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002.
14. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4.
15. Радзинский Э.С. Сталин. – М., 1997.
16. Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. Статистический обзор. – М.: Внешторгиздат, 1960.
17. Яшан О. Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2007.
18. Гогун А. Методы нацистской пропаганды в психологической войне // Корни (Россия). – 2004. – №23.
19. Гогун А. Проблемы эффективности нацистской антисоветской и антисемитской пропаганды // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип.31. – К., 2006.
20. Грідіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Укр. іст. журн. – 2009. – №3.
21. Беркгоф К. (Нідерланди). Антисемітизм в українських виданнях у Райхкомісаріаті «Україна» // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип.31. – К., 2006.
22. Шаповал Ю. 22 июня 1941-го: героизм и реальность // День. – 2002. – 22 июня.
23. Цит. за: Шайкан В., Шайкан В. Идеологічні рудименти і український національно-визвольний рух // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007.
24. Гончаренко А. Случаи спасения евреев местными коллаборационистами на Украине // Корни (Россия). – 2005. – №28.
25. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: 3б. ст. – К., 2004.
26. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007.
27. Русский архив. Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы, 1941 год. Т.16. М., Издательство ТЕРРА.1996.
28. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории. – М., 2002.
29. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 1433, Оп.3. – Сп.11. – Л.92.
30. Там само. – Ф. 1613. – Оп.2. – Сп.1. – Л.100.
31. Там само. – Ф. 3061. – Оп.2. – Сп.3. – Л.158.
32. Там само. – Ф.1678. – Оп.1. – Сп.12. – Л.11-14.
33. Там само. – Сп.26. – Л.12-16, 19, 20.
34. Там само. – Ф. 3061. – Оп.1. – Сп.15; Оп.2. – Сп.4. – Л.5.

35. Там само. – Сп.3. – Л.58, 71, 79; Сп.13. – Л.27.

36. Там само. – Ф.1678. – Оп.1. – Сп.14. – Л.7-9.

Орлянский В.С. Некоторые особенности украинской коллаборации в годы Второй мировой войны

Автор осуществил попытку пересмотра некоторых параметров общепринятого понятия «коллаборация» для оккупированных территорий Советского Союза, в т.ч. и украинских.

Ключевые слова: коллаборационизм, оккупация, Вторая мировая война

Orlyanskiy V.S. Some peculiarities of the Ukrainian kolaboraciya in the years of the Second World War

The author tried to revise some parameters of generally accepted concept "kolaboraciya" of occupied territories of Soviet Union and Ukrainian territories too.

Key words: collaboration, occupation, the Second World War

УДК: 792.09(477.75)

С. П. Шендрикова

УКРАИНСКИЙ СТАЦИОНАРНЫЙ ТЕАТР В КРЫМУ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В данной научной публикации предпринята попытка анализа становления и развития стационарного профессионального театра в Крыму, начиная с 50-х годов XX века до настоящего времени на примере Крымского Украинского Музыкального театра.

Ключевые слова: история, становление, материально-техническая база, коллектив, руководитель, сценические площадки, репертуар.

Крым всегда отличался национальной пестротой своего населения, а украинцы представляли здесь вторую (после русских) по количественному составу этническую группу. Кроме того, наряду с русской, украинская община имела более высокий по сравнению с другими национальностями образовательный уровень.

Истоки украинской театральной культуры в Крыму связаны с массовым заселением края украинцами, а значит, их потребностью в сохранении и продолжении традиций своего народа. Немаловажную роль при этом играли народные обычаи, а также любительские театральные кружки, ставившие пьесы известных украинских писателей.

Национальный украинский театр стремительно эволюционировал от передвижных или так называемых «кочующих» театров в конце XIX века к созданию стационарного театра европейского образца. Появление стационарных театров повлекло за собой бурное развитие сценического искусства. Совершенствовалась не только игра актёров, тексты пьес, но и декорации, театральные костюмы и многое другое.

Национальный театр всегда играл огромную роль в жизни крымчан. Это можно увидеть и в подвиге актёров-подпольщиков русского драматического театра, и в бескорыстном стремлении нести людям прекрасное, как это делали актёры украинского музыкально-драматического театра, и в мужестве крымскотатарских актёров, которые на чужбине смогли создать свой театр. Изучение истории сценического искусства очень важно на сегодняшнем этапе развития современного украинского общества, ибо посредством этого мы можем более полно и правдиво раскрыть картину эволюции национальной культуры, ответить на сложные и неоднозначные вопросы сосуществования этих культур на Крымском полуострове.

Данной научной тематикой в разные времена занимались такие учёные, как: доктор филологических наук, профессор Петр Максимович Киричок (исследовал внедрение украинской театральной культуры в крымское общество), доктор филологических наук, профессор Виктор Иванович Гуменюк (посвятил свои научные искания театральной журналистике в Крыму), кандидат искусствоведческих наук, доцент Светлана Керимова (анализировала крымскотатарскую довоенную драматургию и сценическое искусство). Однако наряду с этими научными трудами в недостаточной мере освещён исторический аспект становления театрального искусства на крымских подмостках.

Целью данной научной статьи можно считать попытку анализа становления и развития стационарного профессионального национального театра в Крыму с исторической точки зрения, начиная с середины 50-х годов XX века до настоящего времени на примере Крымского Украинского Музыкального театра.

С начала пятидесятых годов в Крыму наблюдался нарастающий приток переселенцев из украинских областей. Только в 1950-1954 гг. сюда прибыли 5879 семей (всего около 25 тысяч человек). А с включением Крыма в состав УССР у населения полуострова заметно возрос интерес к украинской культуре и языку [1, с.3].

Указом Президиума Верховного Совета Украинской ССР №-1564 от 10 декабря 1954 года в июне 1955 г. в Крым из Киева переводится на постоянную работу Третий областной передвижной драматический театр, который до переезда на полуостров 27 лет успешно выполнял задачу культурного обслуживания